

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

2017/2

yıl: 8 cilt: VIII sayı: 17

Keşşâf'ta Ayetin İfade İhtimallerinin Değerlendirilip Elenmesi

Muhammed ERSÖZ*

Özet

Zemahşerî, tefsirinde Kur'an'ın edebi güzelliklerini ve ayetle alakalı şahsi görüşlerini ortaya koyarken, ayette geçen kelimenin, terkin ve kullanılan üslubun muhtemel bir şeklini zikretmektedir. Sonra bu muhtemel ifadelerin kullanılmamış olmasının gerekçesini ortaya koymakta ve şahsi kanaatini bunun üzerine bina etmektedir. Başlıkta geçen "ayetin ifade ihtimallerinin değerlendirilip elenmesi" ifadesinden kastımız, Zemahşerî'nin "Allah ayette şöyle demedi de böyle dedi" ve "Allah bu ayette şu kelimenin yerine bunu kullandı" tarzında ayetin muhtemel ifade şekillerini zikretmesidir. Zemahşerî sonra bu iki ifadeyi ve bu ifadelerin yorumlarını karşılaştırmakta ve ikincisini elemektedir. Çalışmamız, Zemahşerî'nin tefsirinde sıklıkla karşımıza çıkan bu durumu incelemeyi, muhtemel ifadeler arasındaki farklılıkların mahiyetini ortaya koymayı ve bunu yaparken tercihlerine etki eden unsurları belirlemeyi hedeflemektedir. Zemahşerî'nin böyle bir metodu benimsemesinde onun dil alanına olan özel ilgisinin payı büyüktür. Ayrıca benimsediği düşünce sisteminin görüşlerini temellendirme konusunda bu metodu ustalıkla kullandığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, münezzel, belâgat, Keşşâf, Zemahşerî.

Evaluation and Elimination of the Possibilities of the Verse in Keshshaf

Abstract

While Zamahshari reveals the literary beauty of the Qur'an and his personal views on the verse in his tafseer he also refers to a possible shape of the verse, the composition and the style used. Then he puts forward the reason that this possible term has not been used and builds his personal conviction on it. We mean from the phrase "evaluating the possibilities of the expression of the verse" in the title Zamahshari's mentioning the possible form of expression his sayings in the style of "God did not say like this but he said so" and "Allah used this word instead of that word". Zamahshari then compares these two expressions and their interpretations and eliminates the latter. Our work is aimed at studying this style which is frequently confronted in Zamahshari's commentary, identifying the nature of the differences between possible expressions and determining the elements that influence Zamahshari's preferences in doing so. Zamahshari's use of such a method has a large share of his special interest in the field of language. In addition, it can be said that he used this method masterfully to base the opinions of the system of thought which he belongs.

Keywords: Qur'an, munazzal, rhetoric, Keshshaf, Zamahshari.

* Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Ü., İslami İlimler Fakültesi, Tefsir A. B. D.
mersoz84@gmail.com

Giriş

Her ne kadar Zemaşşerî (ö. 538/1143) önemli bir mütekellim olsa da müfessirlik yönü daha ön plandadır. Dil konusundaki üstün meziyeti kelâmi konularda kendisiyle aynı fikirde olmayanlar tarafından bile takdir edilmiş; hatta bunun ötesinde ayetlerin edebi yönünü ortaya koyma konusunda taklit edilmiştir. Zemaşşerî, tefsirinde Kur'an'ın nazım ve edebi güzelliğini ortaya koymuş; bunun yanında da kelâm ilmine dair görüşlerini tefsirine ustalıkla yansıtmıştır.¹

Zemaşşerî, Kur'an yorumuna dair görüşlerini ortaya koyarken ayetteki ifadeyi bazen küçük değişikliklere tabi tutarak, bazen de kelimeleri değiştirerek muhtemel ifadeler sunmaktadır. Zemaşşerî bu şekilde hem Kur'an'ın edebi güzelliklerini ortaya koymakta, hem de görüşlerini destekleyecek yorumlar yapacak imkâna kavuşmaktadır. Sahâbe sözlerine bakıldığında da ayetin ifade ihtimaline dair birtakım şeyler zikredildiği görülür. Akabinde bu muhtemel ifadelerin, ayetin nazmına ve anlam açısından siyakına uygun olmadığı ifade edilip Kur'an'ın kullandığı ifadenin en uygun ifade olduğu vurgulanır. Takdir edilir ki Kur'an'ın barındırdığı belâgî güzellikleri şüphesiz nüzul döneminde yaşayanlar daha iyi bilmekteydi. bundan dolayı da kelimenin yerli yerince kullanılıp kullanılmadığını ve kelimenin siyaka uygun seçilip seçilmediğini fark edebiliyorlardı. Bu bağlamda makale konusunun daha iyi anlaşılabilmesi için birkaç örnek zikretmek istiyoruz.

أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الرَّارِعُونَ “Ektiğinizi gördünüz mü? Onu siz mi bitiriyorsunuz, yoksa bitiren biz miyiz?” (el-Vâkıa, 56/63-64) ayetinden yola çıkarak Ebû Hureyre, “Hiç kimse ‘حَرْثٌ’ demesin ‘زَرْعٌ’ desin” demiştir. Bunun sebebi sorulduğunda ise Ebû Hureyre bu ayeti kastederek “Siz ‘أَفَرَأَيْتُمْ’ ayetini görmediniz mi?” şeklinde cevap vermiştir.² Yani Ebû Hureyre bir kişinin “زَرْعٌ” ifadesini kullanması ihtimaline karşı daha uygun bir ifade olan “حَرْثٌ” ifadesini zikretmiştir.

Benzer bir örnek “Size (Kur'an ve Sünnet

1 Mehmet Dağ, “Zemaşşerî Özelinde Kur'an'ın Mutezili Yorumuna Eleştiriler -Ekmelüddin Bâbertî Örneği”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013): 90.

2 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 23: 139; Ebû'l-Kâsım b. Mahmûd b. Ömer ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, thk. Abudurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 4: 464.

gibi) apaçık deliller geldikten sonra, eğer barıştan saparsanız, şunu iyi bilin ki Allah azizdir, hakîmdir.” (el-Bakara, 2/209) ayeti hakkındadır. Ayetin sonunu “عَفُورٌ رَّحِيمٌ” diye okuyan birisini daha önce Kur’an’ı okumamış olan bir bedevi duymuş, bunu yadırgamış ve “Eğer bu Allah’ın kelâmıysa hakîm olan biri böyle söylemez ve yapılan hatadan bahsederken başıslamayız zikretmez. Çünkü bu, hataya teşvik anlamına gelir” ifadelerini kullanmıştır.³

Aynı şekilde Asmaîden (ö. 831/216) aktarılan bir rivayette Emeviler dönemi ünlü şairlerinden Ferezdak (ö. 737/114) “السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ” (Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah’tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin. Allah izzet ve hikmet sahibidir.” (el-Mâide, 5/83) ayetinin sonunu “والله عَفُورٌ رَّحِيمٌ” şeklinde okuyan birini duymuş ve “bu böyle olmamalı” demiştir. Bunun üzerine hata düzeltilip doğrusu “عَزِيزٌ حَكِيمٌ” şeklinde olacak denilince “İşte böyle olması lazım” demiştir.⁴ Benzeri bir rivayette de bir bedevi, Asmaî’nin bu ayeti aynı şekilde okuduğunu “عَفُورٌ رَّحِيمٌ” şeklindeki okuduğunu duymuş ve hoş görmemiştir. Bunun üzerine “Bu, kimin sözü” demiş Asmaî de “Allah’ın sözü” demiştir. Bedevi de “Hayır, bu, Allah’ın kelâmı değildir” demiştir. Asmaî dikkat ederek tekrar baktığında doğrusunun “عَزِيزٌ حَكِيمٌ” olduğunun farkına varmıştır. Bedeviye daha önce Kur’an okumadığı halde bunu nasıl bildiğini sormuş o da cevaben: “İzzetli olduğunu ve kesin hükmü verdiğini söyledikten sonra hırsızın elinin kesilmesini söyledi. Eğer başısladığını ve merhametli olduğunu söyleseydi kesmezdi” diye karşılık vermiştir.⁵

Tâbiûn müfessirleri de muhtemel bir ifadeyi zikrettikten sonra iki ifadeyi karşılaştırıp yoruma gitmişlerdir. Örneğin الرَّبَّنَا لِيَقْبَلُوا الصَّلَاةَ الْمُحَرَّمَةَ رَبَّنَا إِنَّكَ الْمُجْتَمِعُ رَبَّنَا لِيَقْبَلُوا الصَّلَاةَ الْمُحَرَّمَةَ رَبَّنَا إِنَّكَ الْمُجْتَمِعُ “Ey Rabbimiz! Ey sahibimiz! Namazı dosdoğru kılmalari için ben, neslimden bir kısmını senin Beyt-i Harem’inin (Kâbe’nin) yanında, ziraat yapılmayan bir vâdiye yerleştirdim. Artık sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meyilli kıl...” (İbrâhim, 14/37) ayetini yorumlarken Mücâhid (ö. 721/103) bu yolu takip etmiş ve “(Cenâb-ı Hak) أَفْبَدَةُ النَّاسِ” dememiş de “أَفْبَدَةُ مِنَ النَّاسِ” demiştir. Eğer “مِنْ” demeseydi Rûmlar, Türkler ve Hintliler orada izdiham edeceklerdi” ifadelerini kullanmıştır.⁶ Burada “مِنْ” harf-i cerri ba’ziyyet ifade etmektedir. Mücâhid, bu harf-i cerrin kullanılmasıyla “insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meyilli kıl” anlamının elde edildiğini; aksi takdirde “insanların gönüllerini onlara meyilli kıl” anlamına geleceğini kastetmektedir.

Bu örneklerin ortak noktası bir kelimenin yerine muhtemel bir ifadenin kullanımının yanlış olması veya en azından belagata uygun olmamasıdır. Örneklerde hatalı bir okumadan bahsedilip tashih edilirken Kur’an’daki mevcut ifadenin doğruluğu vurgulanmaktadır. Zemahşerî de tefsirinde muhtemel ama kendisine göre yanlış bir okumayı zikretmekte; sonra bu okuma üzerinden ya Kur’an’ın edebi bir güzelliğine, ya anlam yönünden bir inceleğe, ya da kendisinin benimsediği bir yoruma işaret etmektedir.

Zemahşerî ayetin ifade ihtimallerini değerlendirirken iki yorumu karşılaştırmaktadır. Örneğin “وَأِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ” “Bir zamanlar İbrahim, İsmail ile beraber Beytullah’ın temellerini yükseltiyordu.” (el-Bakara, 2/127) ayetinde “الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ” ifadesi yerine “قَوَاعِدَ الْبَيْتِ” ifadesini muhtemel ifade olarak sunup akabinde “وَأَيُّ فَرْقٍ بَيْنَ الْعِبَارَتَيْنِ” (iki ibare arasındaki hangi fark vardır) ifadesini kullanarak karşılaştırma yoluna gitmektedir.⁷

Zemahşerî iki ibareyi karşılaştırırken Kur’an’da geçen ifadeyi “münezzel” olarak adlandırmaktadır. Örneğin “فَلْ هَلْ مُمْ شُهَدَاءُكُمُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَّمَ هَذَا...” “De ki: Allah şunu yasak etti,

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 280.

4 Ebu’l-Ferec el-İsbehâni, *el-Eğâni* (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsîl-Arabî, 732 :21, (5141).

5 Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-Tenvîr* (Tunus: Dâru Sehnûn li’n-Neşr ve’t-Tevzî, ts.), 2: 281

6 Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 17: 25; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 524.

7 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 254.

diye şahadet edecek şahitlerinizi getirin!...” (el-En'âm, 6/150) ayetini yorumlarken muhtemel ifade olarak “قُلْ هَلْ مَسَّ شُهَدَاءَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَّمَ هَذَا” (De ki: Allah şunu yasak etti, diye şahadet edecek şahitleri getirin!...) ifadesini sunmaktadır. Sonra “وَأَيُّ قَرْبَىٰ بَيْنَهُ وَيَبْنَىٰ الْمَرْزَلِ” (münezzel ile bu ifadenin arasındaki fark nedir?) ifadesini kullanarak ayeti yorumlamaktadır.⁸

Ayetin ifade ihtimalinin değerlendirilmesine kısaca değindikten sonra Zemahşeri'nin, tefsir ettiği ayetin ifade ihtimallerini elde ederken kelime veya cümle öbeklerinde hangi hususları göz önünde bulundurduğuna değinmek istiyoruz. Bunu yaparken Zemahşeri'nin muhtemel ifade olarak zikrettiği ifade ile Kur'an'daki ifade (münezzel) karşılaştırılacak ve bu örnekler dilsel farklılık açısından gruplandırılacaktır. Akabinde Zemahşeri'nin bu yöntemi kullanarak ulaştığı yorumlar değerlendirilecektir. Öncelikle belirtmemiz gerekir ki Zemahşeri'nin tefsirinde buna dair örneklerin sayısı oldukça fazladır. Çalışmanın makale sınırları içerisinde kalması için örnekleri inceleyip gruplandırdıktan sonra her başlık için birkaç örnekle yetineceğiz.

1. Marifelik-Nekralık

Zemahşeri ayetin ifade ihtimalini verirken bir kelimenin marife ve nekra olma ihtimallerini değerlendirip elemektedir. Örneğin “فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ...” “Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder...” (el-Bakara, 2/183-184) ayetinde “فَعِدَّةٌ” denilmiş, “فَعِدَّةُ الْيَاكُمِ الْمَعْدُودَاتِ” anlamında “فَعِدَّتُهَا” denilmemiştir. “فَعِدَّةٌ” kelimesi “الْمَعْدُودُ” (sayılan) manasındadır. Allah tutulmayan oruçların yerine sayılı günler oruç tutmayı emretmiştir. Zemahşeri, kullanımın “فَعِدَّةٌ” şeklinde olduğu zaman ayetin tutulmayan gün kadar oruç tutmayı emrettiği ve gün adedinin değişmesine herhangi bir etkisi olmayacağı için “فَعِدَّتُهَا” şeklinde izafetli bir şekilde kelimenin marife yapılmasına gerek kalmadığını ifade etmektedir.⁹

Râzi de buna değinmiş ve “Buna göre Allah, bu ifade ile sayılı günler yerine oruç tutmayı emretmiştir. Ayetin zahiri, ancak bu sayılı günlerin mislini ifade etmektedir. Böylece bu, izafet sebebiyle meydana gelen marifeliliğin yerini tutmuş olmaktadır” ifadelerini kullanmaktadır.¹⁰

Buna dair bir örnek de “وَاخْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي” (Dilimden düğüm çöz) (Tâhâ, 20/27) ayetindeki “عُقْدَةً” kelimesinin nekra olarak gelmesidir. Zemahşeri bu ayette “عُقْدَةً لِسَانِي” değil de “عُقْدَةً لِسَانِي” şeklinde değinmektedir. Zemahşeri'ye göre eğer ifade “عُقْدَةً لِسَانِي” (dilimin bağı) şeklinde olsaydı Hz. Musa'nın, rabbinden tam bir şekilde fesâhat istemiş olduğu anlamı çıkacaktır. Hâlbuki Hz. Musa sadece güzel bir şekilde anlaşılabilmesi için dilindeki problemin bir kısmının ortadan kaldırılmasını istemiştir. Burada “عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي” ifadesi “عُقْدَةً” kelimesinin sıfatıdır. Sanki “عُقْدَةً مِنْ عُقْدٍ لِسَانِي” (dilimin düğümlerinden bir düğüm) denmiştir.¹¹

Buna dair zikredebileceğimiz bir örnek de “وَلَتَجِدُنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَىٰ حَيَاتِهِ” (Onları (Yahudileri) yaşamaya insanların en düşkünü olarak bulursun) (el-Bakara, 2/96) ayetindeki “عَلَىٰ حَيَاتِهِ” ifadesidir. Bu ayetin tefsirinde Zemahşeri “عَلَىٰ الْحَيَاتِهِ” değil de “عَلَىٰ حَيَاتِهِ” şeklinde nekra geldiğine dair sorunun cevabını arar. Buna göre Yahudilere kendileri için daha özel ve kendi isteklerine uygun bir hayat istemişlerdir. O da gönüllerince yaşayabilecekleri uzunca bir hayattır. Bundan dolayı Zemahşeri “عَلَىٰ حَيَاتِهِ” şeklinde nekra okuyuşu Übey b. Ka'b'ın “عَلَىٰ

8 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 2: 74.

9 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1: 252.

10 Fahrüddin Ebü Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997) 5: 245.

11 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 3: 63.

”الشَّيْءِ” şeklindeki kıraatından daha etkili görür ve tercihinin buna göre yapar.¹² Kelimenin marife okunması halinde önceden belirlenmiş ve söz konusu Yahudilerin zihinlerine uymayan bir hayattan bahsediliyormuş zannı uyanmaktadır. Ancak kelimenin nekra gelmesi söz konusu Yahudilerin içlerini kendilerinin doldurduğu ve onlardan her bir bireyin hayattaki amaçları ve eğilimlerine uygun bir hayatı ifade edeceği için Zemahşeri'nin uygun bulduğu ifade vakıya daha uygun düşmektedir.

2. Kelime Tercihi

Zemahşeri ayette muhtemel ifadeyi değerlendirip elerken üzerinde durduğu bir konu kelime seçimidir. Buna dair birçok örneğe rastlanmaktadır. Bunu yaparken birbirine yakın anlama sahip kelimeleri karşılaştırmakta ve yorumu bunun üzerine bina etmektedir.

Örneğin “Eğer bu kişi onu boşarsa, (her iki taraf da) Allah'ın sınırlarını muhafaza edeceklerini zannettikleri takdirde, birbirlerine dönmelerinde bir beis yoktur...” (el-Bakara, 2/230) ayetinde “إِنْ ظَنَّ أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ” ifadesi yerine “إِنْ ظَنَّ أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ” ifadesinin kullanılması ihtimalini değerlendirir. Ayette geçen “إِنْ ظَنَّ أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ” ifadesi “onların zanlarında evlilik hukuklarını koruyacakları varsa” anlamındadır. Hâlbuki burada Allah “إِنْ عَلِمَا أَنَّهُمَا يُقِيمَانِ” (evlilik hukuklarını koruyacaklarını kanaat getirirlerse) dememiştir. Çünkü yakın bilgi eşlere göre gayb konumundadır ve bunu da Allah'tan başka kimsenin bilmesi mümkün değildir. Zemahşeri burada “zan” kelimesini “ilim” şeklinde tefsir eden kimsenin, hem mana hem de lafız yönünden hata ettiğini ifade etmektedir. Çünkü insan yarın ne olacağını bilmez, sadece ne olacağı yönünde zanda bulunur.¹³

Buna dair diğer bir örnek “وَآتُوا النِّسَاءَ صَدَقَاتِهِنَّ بِحِلَّةٍ فَإِنْ طَبِنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا” Kadınlarla mehirlerini gönül rızası ile (cömertçe) verin; eğer gönül hoşluğu ile o mehirin bir kısmını size bağışlarsa onu da afiyetle yiyin.” (en-Nisâ, 4/4) ayetindeki “فَإِنْ طَبِنَ” ifadesidir. Zemahşeri bu ayette “فَإِنْ طَبِنَ” veya “فَإِنْ سَمَحَنَ” denilmediğine, bunun yerine “فَإِنْ طَبِنَ” ifadesinin işaret etmiştir. Diğer muhtemel ifadelerden farklı olarak “فَإِنْ طَبِنَ” ifadesi kadının nefsinin gönüllü ve hoşnut bir şekilde kendisine hediye edilen şeyden uzaklaşmasını ifade etmektedir. Zemahşeri'nin bu ayette zikrettiği diğer bir muhtemel ifade “فَإِنْ طَبِنَ لَكُمْ” demek yerine “فَإِنْ طَبِنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ” denmiş olmasıdır. “عن شيء” ifadesi eklenmek suretiyle hediye edilen şeyin kadınlar tarafından azımsanmasına bir gönderme yapılmaktadır. Yani bu ikisi bir arada düşünüldüğünde “فَإِنْ طَبِنَ” ifadesiyle kadının evlenirken kocası tarafından kendisine verilen mehirde gönül hoşnutluğunun yanı sıra artık gönlünün mehirde iyice uzaklaşması ve gözünün olmaması kastedilmiş olmaktadır. Aynı şekilde “عن شيء” ifadesinin eklenmesi de mehirin kadının gözünde oldukça değersiz ve gözden çıkarılacak bir hale büründüğünü ortaya koymaktadır. Bu da kadının mehirde vazgeçmesi konusunda şartları ağırlaştırmaktadır. Nitekim Leys b. Sa'd (ö. 175/791) kadının mehirin ancak basit bir kısmından vazgeçmesinin caiz olacağını söyler. Evzâi de (ö. 157/774) kadının mehirde vazgeçmesinin çocuk dünyaya getirmediği veya kocası ile bir sene evde oturmadığı müddetçe caiz olmayacağı kanaatindedir. Zemahşeri bu görüşleri nakletmekte ve ayetin muhtemel ifadelerini eleyip zikrettiği görüşlerle irtibatı kurmaktadır.¹⁴

Zemahşeri ayetin tarihsel bağlamına bakıldığı zaman “فَإِنْ طَبِنَ” ifadesinin uygun olduğuna da dikkat çekmektedir. Nitekim zikrettiği rivayette Hz. Peygamber'e bu ayet sorulmuş o da buna cevaben: “(Kadın) Eğer isteyerek ve kendisini zorda hissetmeyerek kocasına ba-

12 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1: 193.

13 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1: 304.

14 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1: 501-502.

ğışlarsa siz(erkekler)in mehirle alakalı aleyhinize hüküm verilmez ve Allah ahirette sizi sorguya çekmez” demiştir.¹⁵ Çünkü Cahileye’de insanlar hanımına verdiği şeylerden bir şeyin geri dönmesini günah sayıyorlardı. Allah ise bu ayetle eğer gönül hoşluğu ile herhangi bir zorlama ve hile olmadan kadın hediyeleri geri verirse eski kocanın bunları afiyetle yiyebileceği hükmünü koymuş olmaktadır.¹⁶ Ancak “فَرَانُ طَبْنٌ” ifadesinin tercih edilmiş olması hediyelerin geri dönmesi ihtimalini oldukça güç bir duruma getirmektedir. Çünkü şart “فَرَانُ طَبْنٌ” denilerek gönül hoşnutluğu (طَبْنٌ النَّفْسِ) üzerine bina edilmiştir.¹⁷

Zemahşeri’nin ayetin ifade ihtimalini değerlendirirken kelime seçimine dikkat çektiği konulardan biri de kıssalardır. Örneğin فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا سَوَآتُهُمَا وَطَفَحَا بِخَصْفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ “Nihayet ondan yediler. Bunun üzerine kendilerine ayıp yerleri göründü. Üstlerini cennet yaprağı ile örtmeye çalıştılar. (Bu suretle) Âdem Rabbine âsi olup yolunu şaşırıldı.” (Tâhâ, 20/121) ayetinde Allah “زَلَّ آدَمُ” ve “أَخْطَأَ آدَمُ” dememiş de “وَعَصَى آدَمُ” demiştir. Zemahşeri küçük hata ve basit bir aşırılık ifade eden bir ifadenin değil de, nitelik olarak çok daha büyük suçta delalet eden “وَعَصَى آدَمُ” ifadesinin kullanılmış olmasının değerlendirilmektedir. Zemahşeri’ye göre bu, günahtan vazgeçirmenin en etkili ifadesi ve bütün mükellefleri kapsayan bir öğüttür. Çünkü insanları kendisinden nefret ettirecek bir günah olması hariç, ancak küçük günahlar yapması caiz olan ve günahlardan korunmuş olan bir peygambere bu küçük günah, çirkin lafızla sıfatlandırılmıştır. Bunun için mükelleflere, büyük günahlara dalmak bir tarafa, küçük günahlar işleyerek gevşeklik göstermemeleri yönünde bir mesaj verilmiş olmaktadır.¹⁸

Buna dair zikredebileceğimiz bir örnek de وَأَنْتَ الْحَقُّ وَإِنَّ مِنْ أَهْلِي وَإِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ وَأَنْتَ أَحْكَمُ الْهَٰكِمِينَ “Nuh Rabbine dua edip dedi ki: “Ey Rabbim! Şüphesiz oğlum da ailemdendir. Senin vâdin ise elbette haktır. Sen hâkimler hâkimisin.” (Hûd, 11/45) ayetidir. Zemahşeri’ye göre bu ayette Hz. Nûh “مَنْي” dememiş de “مِنْ أَهْلِي” demiştir. Yani çocuğu kendisine değil annesine nispet etmiştir. Zemahşeri bunu değerlendirir ve böyle denmesinin sebebine dair iki ihtimal üzerinde durur. Birincisi Hz. Nûh’un, onun üvey babası olmasıdır. Tıpkı mü’minlerin annesi Ümmü Seleme’nin Hz. Peygamber’den önce Ebû Seleme ile olan evliliğinden olan Ömer b. Ebî Seleme’nin Hz. Peygamber’in üvey oğlu olması gibi. Zemahşeri’ye göre “مِنْ أَهْلِي” şeklinde kullanımın zihinde uyandırdığı diğer bir ihtimal de, çocuğun sahil bir nikâhtan dünyaya gelmemesi ihtimalidir. Ancak Zemahşeri bunu peygamberler büyük günahlardan korunmuş olduğu için kabul etmemektedir.¹⁹ Zemahşeri sadece lafzın zahirinin gerektireceği bu anlam ihtimalini vakiya uygun düşmemesi sebebiyle kabul etmemektedir.

Zemahşeri, ayetin ifade ihtimallerini değerlendirirken tarihsel gerçekliği de göz önünde bulundurmaktadır. Örneğin ...عَيْنِي إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ إِذْ يَبْكُ إِذْ يَمُرُّ بَيْنَ يَدَيْهِ إِذْ يَقُولُ يَا حَامَانَ عَلَى الطَّيْنِ فَاجْعَلْ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أُطْعَمُ فِيهِ وَإِنِّي لَأَكْفَىٰ لَكَ الْيَوْمَ عِشْرِينَ مِائَةً وَيَا حَامَانَ إِنَّ هَٰذَا لَشَيْءٌ عَظِيمٌ “Ey Hâmân! Haydi benim için çamur üzerine ateş yak, bana bir kule yap ki Musa’nın ilahına çıkayım...” (el-Kasas, 28/38) ayetinde Firavun’un “اطْعِمْنِي فِي الْأَجْرِ وَأَخْذُهُ” (benim için tuğla pişir ve onu kule edin) demeyerek “فَأَوْقِدْ لِي يَا حَامَانَ عَلَى الطَّيْنِ” demesinin gerekçesini ortaya koymaya çalışır. Hâlbuki Zemahşeri’den önce bazı müfessirler tarafından bu ifade “اطْعِمْنِي فِي الْأَجْرِ” şeklinde yorumlanmıştır.²⁰ Ancak Zemahşeri bu ifadenin tarihsel bir gerçekliği içermediği için muh-

15 Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 2: 11.

16 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1: 502.

17 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1: 501-502.

18 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 3: 94.

19 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 2: 375.

20 İbn Ebî Hâtim Ebû Muhammed Abdurrahmân, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim* (Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 9: 2979; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Salebi, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabi, 2002), 7: 250; Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd Beğavi, *Meâlimu't-Tenzil*, thk. Muhammed

temel ifade olarak zikredip elemektedir. Buna göre “فَأَوْقِدْ لِي يَا هَامَانُ عَلَى الطِّينِ” ifadesi Firavun’un ilk defa pişirilmiş tuğlayı yapan kimse olduğuna delalet etmektedir. Zemaşşerî’ye göre Firavun, Hâmân’a kule yapımını öğretmek için bu üslubu kullanmıştır. Zemaşşerî buna dair bir de rivayet zikretmiştir. Buna göre Hz. Ömer Şam’a sefere gittiği sırada ve pişirilmiş tuğla ile güçlendirilmiş sarayları görünce “Firavun’dan başka pişirilmiş tuğla ile bina inşa eden bir kimse bilmiyorum” demiştir.²¹

Zemaşşerî’nin ayetin ifade ihtimallerini değerlendirirken tarihsel gerçekliği göz önünde bulundurmasına dair diğer bir örnek de peygamberlerin sözleridir. Örneğin Zemaşşerî “وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا” Hatırla ki, Meryem oğlu İsa: Ey İsrailoğulları!...” (Saff, 61/6) ayetinde Hz. İsa’nın İsrailoğulları’na seslenirken “يَا قَوْمِ” ifadesini kullanmayıp onun yerine “يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ” ifadesini kullandığına değinir. Bunu ifade ederken Hz. Musa ile Hz. İsa’nın hitap şekillerini karşılaştırır. Bunun gerekçesini de Hz. İsa’nın, İsrailoğulları’nın nesillerinden olmamasına bağlamaktadır.²²

Buna dair bir örnek de, Zemaşşerî’nin “وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا” Andersun ki bir Nüh,u kavmine gönderdik. O da onların içinde bin yıldan elli sene eksik kaldı...” (el-Ankebût, 29/14) ayetindeki “أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا” ifadesini karşılamak için muhtemel ifade olarak “تِسْعِينَ أَلْفًا وَخَمْسِينَ سَنَةً” (dokuz yüz elli sene) ifadesini zikretmesidir. Zemaşşerî bu iki ifade arasında önemli bir fark olduğunu ve siyaka uygun muhkem ifadenin “أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا” ifadesi olduğunu söylemektedir. Çünkü muhtemel ifadede (تِسْعِينَ أَلْفًا وَخَمْسِينَ سَنَةً) dinleyici söz konusu dokuz yüz elli sayısının daha fazlasını anlama yönünde bir vehme kapılması mümkün olmaktadır. Ayette geçtiği şekliyle ifade eksiksiz fazlasız dokuz yüz elli sayısını karşılamaktadır. Bunun yanında Zemaşşerî’ye göre tam da Hz. Nuh gibi kavminden türlü eziyetler çekmiş bir peygamberden bahsedilen bağlamda sayının bu şekilde ifade edilmesi Hz. Peygamber’e bir teselli olarak da değerlendirilebilir. Çünkü öncelikle kendisinden daha büyük sayı olmayan baş bir sayının (re’sü’l-aded) öncelikle zikredilmesi sözün vermek istediği anlama ulaştırmaya daha uygun ve daha etkili olmaktadır. Böylece dinleyici Hz. Nuh’un sabrettiği süreyi daha fazla önemseyecektir.²³

Zemaşşerî ayetlerin ifade ihtimallerini değerlendirirken mezhep aidiyetinin etkisiyle değerlendirmeler yapmaktadır. Örneğin “وَلَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ نَرَاكَ وَكَانَ تَرَانِي وَلَكِنْ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنَّ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي...” (el-Arâf, 7/143) ayetinde Cenâb-ı Hakk’ın neden “لَنْ تَنْظُرَ إِلَيَّ” değil de “لَنْ تَرَانِي” dediğini değerlendirmektedir.²⁴ Zemaşşerî’nin mastarı “رُؤْيَةٌ” olan “لَنْ تَرَانِي” fiilinin yerine muhtemel ifade olarak mastarı “نَظْرٌ” olan “لَنْ تَنْظُرَ إِلَيَّ” ifadesini zikretmesi Zemaşşerî’nin “رُؤْيَةٌ” ile “نَظْرٌ” kelimelerini birbirinden farklı gördüğünü ortaya koymaktadır. Onun burada “لَنْ تَنْظُرَ إِلَيَّ” ifadesini muhtemel ifade olarak zikretmesi ve bu ifadeyi elemesi mezhep aidiyetinden kaynaklanmaktadır. Kelâmî bir konu olan ru’yetullahı kabul etmeyen Mu’tezile mezhebine mensup olan Zemaşşerî, bakmak ile görmenin birbirinden bağımsız iki eylem olarak yorumlamış; dolayısıyla da ru’yetullahın gerçekleşmeyeceği yönünde görüş bildirmiştir.²⁵

Abdullah en-Nemr (Riyâd: Dâru Taybe, 1998), 6: 208.

21 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3: 419.

22 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 4: 525.

23 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3: 449-450.

24 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2: 144.

25 Ömer Pakiç, “Ru’yetullah ile İlişkilendirilen Âyetlerin Mu’tezili Okuma Biçimi (Kadı Abdülcebbar ve Zemaşşerî Örneği)” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21, sy. 2 (2001): 71-72; Süleyman Narol,

Buna karşın Râzî “نَظَرَ” fiilini “رُؤْيَةً” fiilinin mukaddimesi olarak görmektedir.²⁶ Zemahşerî’ye göre “نَظَرَ” beraberinde idrak olmayan bakış iken “رُؤْيَةً” idrak ederek görmeyi ifade etmektedir. Hz. Musa “ارِنِي” (bana göster) derken Cenâb-ı Hak’tan “Beni idrak demek olan görmeye (الرؤْيَةَ) yetenekli hale getir” demek istemiştir. Çünkü Hz. Musa’nın talep ettiği şey, beraberinde idrak olmayan bakış olan nazar değil, ru’yet olmaktadır.

3. İsmın Formu

Zemahşerî ayette muhtemel ifadeyi değerlendirip elerken üzerinde durduğu bir konu kelimenin formudur. Çünkü kelimenin sarf açısından tabi tutulacağı küçük bir değişiklik mana ve yorumda önemli farklılıkları beraberinde getirecektir.

Örneğin “Ey kavmin! Bende herhangi bir sapıklık yoktur; fakat ben, âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir elçiyim” dedi” (el-Arâf, 7/61) ayetinde Zemahşerî muhtemel ifade olarak “حَدَّأْتُ” kelimesini zikretmiştir. Bu ayette “حَدَّأْتُ” kullanılmamış, onun yerine “حَدَّأْتُ” kullanılmıştır. Hâlbuki bu cümle önceki ayet olan قَالِ الْمَلَائِكَةُ “Kavminden ileri gelenler dediler ki: Biz seni gerçekten apaçık bir sapıklık içinde görüyoruz!” (el-Arâf, 7/60) ayetinde Hz. Nuh’un, kavminin ileri gelenleri tarafından sapıtılmış olmakla itham içeren cümlelerine cevap sadedinde gelmiştir. Onlar “حَدَّأْتُ” kelimesini kullanırken Hz. Nûh (a.s) “حَدَّأْتُ” ifadesini kullanmamış, onun yerine “حَدَّأْتُ” ifadesini kullanmıştır. Bunun sebebini Zemahşerî şöyle açıklar: “حَدَّأْتُ” kelimesi ‘حَدَّأْتُ’ kelimesinden daha hususî bir anlama sahiptir. Bu, kendisini ‘حَدَّأْتُ’ içinde olmak ithamından uzaklaştırma konusunda en belîğ ifadedir. Sanki اَللّٰهُمَّ (yanında herhangi bir hurma var mı?) diyen kimseye “مَا لِيْ بِتَمْرَةٍ” (yanımda bir hurma bile yok) diyormuş gibi (bende sapıklıktan en küçük bir şey yoktur) demiştir.²⁷ Görüldüğü gibi Zemahşerî, aynı kökten gelen, fakat farklı formlara sahip iki kelimeyi muhtemel ifade içerisinde değerlendirmiştir.

Buna dair bir örnek de “Üstlerinde kanatlarını aç-kapata uçan kuşları (hiç) görmediler mi? Onları (havada) Rahman olan Allah’tan başkası tutmuyor. Şüphesiz O her şeyi görmektedir.” (el-Mülk, 67/19) ayetinde geçen “وَيَقْبِضْنَ” ifadesidir. Zemahşerî burada muhtemel ifade olarak “وَقَابِضَاتٍ” kelimesini zikretmektedir. Cenâb-ı Hak “وَقَابِضَاتٍ” dememiş de “وَيَقْبِضْنَ” demiştir. Görüldüğü üzere iki kelimenin kökü (قَبِضَ) aynı olmasına rağmen formları farklıdır. Zemahşerî bunu uçma eyleminin tabiatı üzerinden gerekçelendirmektedir. Uçma eyleminde asıl olan kanatların kapalı olması (وَيَقْبِضْنَ) değil açık olması (وَقَابِضَاتٍ) dır. Dolayısıyla asıl olan ismi fâil formunda (وَقَابِضَاتٍ); tâli olan ise (وَيَقْبِضْنَ) muzâri fiil formunda gelmiştir.²⁸

4. Müfred-Tesniye-Cemi

Zemahşerî ayette muhtemel ifadeyi değerlendirip elerken üzerinde durduğu bir konu da kelimenin delalet ettiği sayının farklı olmasıdır. Örneğin اَللّٰهُمَّ اِنِّىْ اَسْئَلُكَ بِرَبِّكَ اَوْلَادَكَمُ الَّذِيْنَ هُوَ مِثْلُ حَظِّ الْاُنثَىِّنِ “Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe, kadının payını iki misli (miras vermenizi) emreder. (Çocuklar) ikiden fazla kadın iseler, ölünün bıraktığının üçte ikisi onlarındır.” (en-Nisâ, 4/11) ayetinde Cenâb-ı Hak “فَاِنْ كَانَتْ اِمْرَاَةً” dememiş de onun yerine “فَاِنْ كُنَّ نِسَاءً” demiştir. Zemahşerî bu şekilde kullanımdan amacın onların sadece kız kardeşler olduğunu yani içinde erkek olmadığını ifade etmek olduğunu söylemektedir.

Mezhebi Aidiyetin Tefsirdeki İzdüşümleri (Eşariyye ve Mu'tezile Örneği) (Ankara: Fecr Yay., 2016), 287-302.

26 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14: 358

27 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 108.

28 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 585.

Çünkü “لَذِكْرٍ مِثْلَ حَظِّ الْأُنثَىٰ” sözünde zaten kız kardeşlerin erkek kardeşlerle birlikte mirasçı olduklarında ortaya çıkan hüküm zikredilmiştir.²⁹

Buna dair diğer bir örnek de يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْخَرُوا قَوْمًا مِّنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِّنْهُمْ وَلَا نِسَاءً مِّنْ نِّسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِّنْهُنَّ “Ey müminler! Bir topluluk diğer bir topluluğu alaya almasın. Belki de onlar, kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da kadınları alaya almasınlar. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler.” (el-Hucurât, 49/11) ayetidir. Bu ayette Cenâb-ı Hak kelimeleri müfred şekilde “قَوْمٌ مِّنْ قَوْمٍ ، وَلَا نِسَاءٌ مِّنْ نِّسَاءٍ” dememiş de “رَجُلٌ مِّنْ رَّجُلٍ ، وَلَا امْرَأَةٌ مِّنْ امْرَأَةٍ” demmiştir. Zemahşerî bunun gerekçesini açıklarken insanları alaya alma eyleminin toplumsal açıdan zemin bulmadan yaygınlaşmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir. Çünkü alay eden kişi, onun söyledikleriyle eğlenen ve onun sözüne gülenlerden ayrı düşünülemez. Zemahşerî devamla “Yanıdakiler de onun bu yaptığına karşı herhangi bir yadırgama ve engelleme göstermezler. Böylece bu kişi alaycının ortağı olur ve günahı da beraber yüklenmiş olurlar. Ona kulak veren sözcülerini güzel görüp onunla gülen de onun gibi olur. Durum böyle olunca bunu bir kişi bile yapmış olsa alaycılarının çoğalmasında ve kavim haline dönüşmesine yol açar”³⁰ ifadelerini kullanmaktadır.

Zemahşerî muhtemel ifade olarak kelimenin müfred ve tesniye ihtimallerini de değerlendirmektedir. Örneğin “فَاتِيَا فِرْعَوْنَ فَقُولَا إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ” “İkiniz Firavun'a gidin ve 'biz âlemlerin rabbinin elçisiyiz' deyin” (eş-Şuarâ, 26/16) ayetinde Zemahşerî “فَقُولَا إِنَّا رَسُولَا رَبِّ الْعَالَمِينَ” şeklinde “رَسُول” kelimesinin tesniye şeklinde okunması ihtimalini değerlendirmekte ve bu kelimenin ayette müfred kullanımının gerekçesini bazı yönlerden izah etmektedir. Buna göre “رَسُول” kelimesi “الرِّسَالَةُ” ve “المُرْسَلُ” anlamlarına gelebilir. Eğer “الرِّسَالَةُ” anlamına geldiği göz önünde bulundurulursa bu kelime mastar olacağı için müfred, tesniye ve cemi olması arasında bir fark olmayacaktır. Nitekim Zemahşerî'nin zikrettiği Küseyyir İzze'ye (ö. 105/723) ait لَقَدْ كَذَّبَ الْوَاثُونَ مَا فَهَتْ عِنْدَهُمْ بَسْرٌ وَلَا أَرْسَلْتَهُمْ بِرَسُولٍ (*Andolsun ki Ben onlara bir mesaj (الرِّسُول) göndermediğim halde laf taşıyıcılar, yanlarında gizlice söylediğimi yalanladılar*) beytinde³¹ “الرِّسُول” kelimesi “الرِّسَالَةُ” anlamında kullanılmıştır. Buna göre ayetin manası “Biz, âlemlerin rabbinden gelen bir elçilik (sahibi kimseler)iz” şeklinde olmaktadır.³²

“الرِّسُول” kelimesinin “المُرْسَلُ” anlamı esas alınıp tesniye kullanılmayıp müfred kullanımının gerekçesi Zemahşerî'ye göre iki kardeş olan Hz. Musa ve Hz. Harun'un aynı şeriat üzere birbirleriyle dayanışma içinde olmaları olabilir. O kadar ki iki kardeş tek bir elçi gibi birlik içerisinde risalet görevlerini yerine getirmişlerdir.³³

Zemahşerî'nin bu bağlamda değindiği bir konu da cemi kelimenin cem-i killet mi yoksa cem-i kesret mi olduğudur. Örneğin “وَإِذْ نَادَىٰ رَبُّكَ لِمَأْمُرًا وَأَنْذَرْنَا أُمَّةً تُكْفِرُ بِالْعِبَادَةِ وَأُتُوا بِالنَّبِيِّينَ وَالْبَدِيعِ يَفُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا” (Ve o kullar): Rabbimiz! Bize gözümüzü aydınlatacak eşler ve zürriyetler bağışla ve bizi takvâ sahiplerine önder kıl! derler.” (el-Furkân, 25/47) ayetinde Cenâb-ı Hak “عُيُون” kelimesini değil de “أَعْيُن” kelimesini kullanmıştır. Muhtemel ifade olan “عُيُون” kelimesi çokluk (kesret) ifade eden cemi kelime iken “أَعْيُن” kelimesi azlık (killet) ifade kelimedir. Zemahşerî bunun sebebini, burada kastedilen gözlerin müttakilerin gözleri olması ve müttakilerin gözlerinin diğer gözlere göre daha az bulunması olarak göstermiştir.³⁴

Zemahşerî bazen zamirin râci olduğu kelimenin müfred değil, cemi kelime olduğunu

29 Zemahşerî, el-Keşşâf, 1: 512.

30 Zemahşerî, el-Keşşâf, 4: 370.

31 Henri Pius, *Şerhu Divâni Küseyyir İzze* (Hizânetü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1930), 3: 249.

32 Zemahşerî, el-Keşşâf, 3: 310.

33 Zemahşerî, el-Keşşâf, 3: 310.

34 Zemahşerî, el-Keşşâf, 3: 302.

kabul ederek muhtemel ifadeyi değerlendirmek suretiyle yoruma gitmektedir. Örneğini *وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَرَأَى سُلَيْمَانَ إِذْ يَخْرُجُ فِي الْيَوْمِ الثَّالِثِ فَسَأَلَهُمْ نَسُوا آلَ هَارُونَ أَن يَأْتُوا بِلَاةٍ وَإِنْ فَتَنَّا رَبَّهُمْ فَنَلْحَقَنَّ بِهِمْ عَذَابَ أَلِيمٍ* (el-Câsiye, 9/54) ayetinde “أَخَذَهُ” yerine “أَخَذَهَا” denildiğini ele almaktadır. Eğer ayette “أَخَذَهُ” şeklinde gelmiş olsaydı zamir “سُلَيْمَانَ” kelimesine râci olacaktı ve anlam “(O) âyetlerimizden bir şey öğrendiği zaman onlarla alay eder” şeklinde olacaktır. İfade “أَخَذَهَا” olduğu için zamir “آيَاتٍ” kelimesine râci olmaktadır ve anlam “âyetlerin tamamıyla alay eder” şeklinde olmaktadır. Zemaşşeri bunu, söz konusu inkârcının Allah'ın âyetlerine karşı olan genel tutumuyla açıklamaktadır. Çünkü işittiği küçük bir şeyin Allah'ın, Hz. Muhammed'e (s.a.v) indirdiği âyetlerin cümlesinden olduğunu hissettiği zaman bütün âyetler ile alay etmeye başlamakta; sadece kendisine ulaşan kadarını alaya almak ile yetinmemektedir.³⁵ Bu durum inkârcıların, Allah'ın âyetlerini yalanlamayı hayatlarının merkezine koymalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü âyetler üzerinde düşünüp en azından âyetlerin bir kısmını kabul etmeleri beklenirken, bir âyeti öğrenip okuyup öğrenmediği diğer âyetlerle alay etmeleri, ancak onların inkârcı psikolojilerinin bir sonucu olmalıdır.

5. Cümlelerin Akışı ve Üslubu

Zemaşşeri'nin, ayette muhtemel ifadeyi değerlendirip elerken üzerinde durduğu bir konu cümlelerin akışı ve üslûbudur. Buna dair örnek *اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْإِنْعَامَ لِيَرْتَكِبُوا مِنْهَا وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَلِتَبَلَّغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُدُورِكُمْ وَعَلَى الْفَالِكِ تَحْمِلُونَهَا لِيَرْتَكِبُوا مِنْهَا وَلِتَأْكُلُوا مِنْهَا وَلِتَتَّوَلَّوْا مِنْهَا وَلِتَبَلَّغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُدُورِكُمْ* “Allah, kimine binesiniz diye sizin için hayvanları yaratandır. Kiminden de yersiniz. Onlarda sizin için daha nice faydalar vardır. Ve gönüllerinizdeki bir arzuya ulaşmanız için. (onları yaratandır) Onların ve gemilerin üstünde taşınırsınız.” (el-Mü'min, 40/79-80) ayetidir. Zemaşşeri bu ayette sadece bir kelimeyi değil cümlelerin akışına dair iki ihtimali zikretmektedir. Buna göre Cenâb-ı Hak cümlelerin gerektirdiği şekilde *لِيَرْتَكِبُوا مِنْهَا وَلِتَأْكُلُوا مِنْهَا وَلِتَتَّوَلَّوْا مِنْهَا* veya *لِيَرْتَكِبُوا مِنْهَا* ve *لِيَتَبَلَّغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي* dememiştir. Bunun yerine *لِيَرْتَكِبُوا مِنْهَا* ve *لِيَتَبَلَّغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي* ifadeleri ta'lil bildiren ifade “لِأَمْ ile gelmiş; *وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ* ve *وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ* ifadeleri ise yalın bir şekilde gelmiştir. Yani bineğe binmek (*لِيَرْتَكِبُوا مِنْهَا*) ve gönüldeki bir arzuya ulaşmak (*لِيَتَبَلَّغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي*) aynı üslup ile gelirken yemek (*وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ*) ve birtakım menfaatlere ulaşmak (*وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ*) aynı üslupla gelmiştir. Zemaşşeri farklı üslupta gelmiş bu ifadeleri kendi içerisinde gruplandırır ve dini açıdan zorunluluk hiyerarşisine tabi tutar. Buna göre bineğe binmek hac ve savaşta yapılacak bir fiildir. Gönüldeki arzuya ulaşmak ise dini ikame etmek veya ilim talep etmek için bir belveden bir beldeye hicret etmektir. Zemaşşeri bunların dini gereklilikler olduğunu, dolayısıyla da ta'lil bildiren “لِأَمْ” ile gelmesinin daha uygun olduğunu yorumunu yapmaktadır. Buna karşın Zemaşşeri yemek yeme ve menfaat elde etmek mübah alanda yer aldığı için normal cümle yapısı ile geldiği kanaatindedir.³⁶

Zemaşşeri'nin, cümlelerin akışı ve üslûbunu temel alarak muhtemel ifadeyi değerlendirdiğine dair diğer bir örnek *قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ...* “Bedeviler “İnandık” dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama “Boyun eğdik” deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi...” (el-Hucurât, 49/14) ayetidir.

Zemaşşeri'ye göre kelâmın gerektirdiği nazma göre ifade “قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا” (De ki iman ettik demeyin teslim olduk deyin) veya “قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ أَسْلَمْتُمْ” (De ki iman etmediniz sadece teslim oldunuz) şeklinde olması beklenmektedir. Ancak ifade her iki şekilde de gelmemiş “قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا” (De ki: Siz iman etmediniz, ama “teslim olduk” deyin) şeklinde gelmiştir. Zemaşşeri, bu üslûbun, mevcut durumu en iyi şekilde ortaya koyan ve

35 Zemaşşeri, *el-Keşşâf*, 4: 290.

36 Zemaşşeri, *el-Keşşâf*, 4: 186.

edebe en uygun anlatım olduğuna vurgu yapmaktadır. Çünkü cümlenin bu şekilde dizilişi onların iddialarını yalanlamak ve onların benimsedikleri düşüncelerin, hakikat olmadığını ifade etmek için gelmiştir. Bundan dolayı da “قل لم تؤمنوا” (De ki: “Siz iman etmediniz”) demiştir. Zemahşerî'ye göre bu ayette onların yalancı olduklarını ifade etme kastı vardır. Ancak yalanlama ifadesinin açık bir şekilde zikredilmemesi edebe daha uygun olmaktadır. Bundan dolayı da “كذبتم” dememiştir. Onun yerine iddia ettikleri şeyi ortadan kaldırır mahiyette “لم تؤمنوا” getirilmiştir. Bu, onların yalancı olduğuna dair gizli bir göndermedir. Zemahşerî, ayetin söz konusu bedevilere, onların yalancı oldukları mesajını iletme amacı taşıdığına delil olarak da, sonraki ayetin gerçek anlamda iman edenlerden ve onların özelliklerinden bahsettikten sonra “أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ” ifadesi ile bitmesini görür.³⁷ Devamla Zemahşerî “لا تَقُولُوا آمَنَّا” demek yerine “لَمْ تَوْمِنُوا” cümlesinin getirilmesinin gerekçesine değinmekte ve bu ifadenin iman kelimesini (آمَنَّا) söylemeyi engellemeye yol açacak bir lafız ile hitap etmeye yol açacağını ve hoş olmayacağını söylemektedir. Aynı şekilde “وَلَكِنْ أَسْلَمْتُمْ” yerine “قُولُوا أَسْلَمْنَا” ifadesinin kullanılma gerekçesine de değinmekte ve söz konusu bedevilerin teslim oldukları durumunun iddia ve zan konumunda olduğunu ortaya koymak olarak göstermektedir.³⁸

Ayet müslümanların güçlendiği dönemde sosyal yardımlardan faydalanmak isteyen ve iman ettiklerini iddia eden bedevilerin gerçekten iman etmediklerini ortaya koymaktadır. Ancak her ne kadar iman etmemiş olsalar da ileride iman etme potansiyelleri olduğu için Cenâb-ı Hak onları doğrudan yalancılıkla suçlamamıştır. Eğer Zemahşerî'nin muhtemel ifade olarak zikrettiği şekilde ayetler inmiş olsaydı, daha işin başında bedevilerin kaybedilmesi durumuyla karşı karşıya kalınabilirdi. Bu da Kur'an'ın nazımının ne kadar eşsiz olduğunu ve ayetler indirilirken hassas dengelerin gözetildiğini ortaya koymaktadır.

6. Kelimenin Hazfedilmesi

Zemahşerî ayette muhtemel ifadeyi değerlendirip elerken üzerinde durduğu diğer bir konu, kelimenin hazfedilmesi konusudur. Örneğin “(Ona) قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ ‘Cennete gir’ denildi. ‘Keşke, kavmim bilseydi!’ dedi.” (Yâsîn, 36/26) ayetinde “قِيلَ لَهُ ادْخُلِ الْجَنَّةَ” denilmemiş de “قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ” denmiştir. Yani “له” ifadesi kullanılmayıp hazfedilmiştir. Zemahşerî'ye göre bu ayette hitap edilen kimsenin kim olduğu bilinmektedir. Ancak Kur'an'ın muhataplarının, bu ayette söz konusu edilen kimsenin kimliğinden öte söylenen söze ve sözün anlam içeriğine yoğunlaşması için kelime hazfedilmiştir.³⁹

Muhtemel ifadeden kelimenin hazfedilmesine dair diğer bir örnek de قَالَ الْمَلِكُ التَّوْبِي بِهِ فَلَمَّا رَأَى يَهُودَ كَرَالَهُمْ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ “Kral, ‘Onu bana getirin!’ dedi. Elçi, Yusuf'a geldiği zaman, (Yusuf) ‘Efendine dön de ona ellerini kesen o kadınların durumu neydi diye sor’ dedi.” (Yûsuf, 12/50) ayetindeki “فَاسْأَلْهُ مَا بَالُ النُّسُوءِ” ifadesinden “أَنْ يُفْتَشَّ” ifadesinin hazfedilmesidir. Hz. Yusuf bir nevi “سَلِ الْمَلِكَ عَنْ حَالِ النُّسُوءِ” (krala kadınların halini sor) demiş “سَلْهُ أَنْ يُفْتَشَّ عَنْ سَائِرِ” (kadınların durumlarını soruşturmasını iste) dememiştir. Hz. Yusuf, kralın olayı soruşturmak için bazı kimseleri yetkilendirmek yerine bizzat olayın arka planını araştırma işini kralın yapmasını ister şekilde cümle kurmuştur. Zemahşerî'ye göre Hz. Yusuf burada hakkın batıldan ayrılması ve kendisinin suçtan tam anlamıyla kurtulmasını

37 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 379.

38 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 379.

39 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 14.

temin etmek için kıssanın hakikatini ve olayın ayrıntılarını araştırılması konusunda azami gayretini ortaya koyması için soruyu böyle sormayı istemiştir.⁴⁰

Buna dair bir örnek de مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَهْلَ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا “Cennet ehli cehennem ehline: Biz Rabbimizin bize vadettiğini gerçek bulduk, siz de Rabbinizin size vadettiğini gerçek buldunuz mu? diye seslenir” (el-A'râf, 7/44) ayetidir. Zemahşeri'ye göre ayetin akışına göre “مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا” (Rabbimizin bize vadettiği) denildiği gibi “مَا وَعَدَكُمْ رَبُّكُمْ” (Rabbimizin size vadettiği) denilmesi gerekirken “مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ” (Rabbimizin vadettiği) denilmiştir. Yani “وَعَدَ” fiilinin mef'ûlü olan “كُم” kelimesi hafzedilmiştir. Bundan dolayı “مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ” (Rabbimizin vadettiği) ifadesi “مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا” (Rabbimizin bize vadettiği) ifadesinden daha mutlak bir ifadedir ve kapsamı daha geniştir. Zemahşeri “مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ” (Rabbimizin vadettiği) ifadesinin mutlak bir ifade olduğu için, Allah'ın vadettiği ancak onların yalanladıkları yeniden diriltme, hesap, sevap, azap ve diğer kıyamet ahvalini içerebileceğini söylemektedir. Zemahşeri'ye göre bu mutlak ifade, Cennet ehline vad edilen nimetleri de kapsamaktadır.⁴¹ Çünkü inanmayanlara hitaben “Rabbimizin vadettiğini buldunuz mu?” şeklinde ifade sadece inanmayanlara vad edileni değil müminlere vad edileni de içine almaktadır. Müminlere vad edilen nimetleri inanmayanların biliyor olmaları ancak bunun yanında bu nimetlere onların ulaşamayacak olmaları onların azabını daha da artıracaktır.

7. Kelimeye Râci Zamir Yerine Aşlının Zikredilmesi

Zemahşeri ayette muhtemel ifadeyi değerlendirip elerken üzerinde durduğu bir konu da ayette geçmiş kelimenin, ayetin devamında yeniden zikredilmesi ve ona râci bir zamir kullanılmamasıdır. Örneğin فَاسْتَعْقِرُوا اللَّهَ وَأَسْتَعْقِرَ اللَّهُ وَاسْتَعْقِرَ اللَّهُ تَوَابًا رَحِيمًا “Biz her peygamberi -Allah'ın izniyle- ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah'tan bağışlanmayı dileseler, Resûl de onlar için istiğfar etseydi Allah'ı ziyadesiyle affedici, esirgeyici bulurlardı.” (en-Nisâ, 4/64) ayetinde “وَاسْتَعْقِرَتْ لَهُمْ” yerine “وَاسْتَعْقِرَ لَهُمُ الرَّسُولُ” demiştir. Zemahşeri'ye göre Hz. Peygamber'in şanını yüceltmek için ve onun yapacağı istiğfarın şanını tazim etmek için “الرَّسُولُ” kelimesi açıkça zikredilmiştir.⁴²

Kelimenin yerine geçecek zamirin yerine kelimenin bizzat kendisinin zikredilmesi, bazen tahkir ve bazı şahısların kötü özelliklerine vurgu yapma amacıyla kullanılmaktadır. Örneğin وَإِذَا تَنَلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا رَجُلٌ يُرِيدُ أَنْ يَصُدَّكُمْ عَمَّا كَانُوا يَعْبُدُونَ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا إِنْكَارٌ مِمَّا كَفَرْنَا وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا كَفَرُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ “Onlara apaçık âyetlerimiz okunduğu zaman demişlerdi ki: Bu, sizi babalarınızın taptığı (putlardan) çevirmek isteyen bir adamdan başkası değildir. Ve yine bu (Kur'an) da uydurulmuş bir yalandan başka bir şey değildir, dediler. Hak kendilerine geldiğinde onu inkâr edenler de: Bu, apaçık bir büyüden başka bir şey değildir, dediler.” (Sebe, 34/43) ayetinde Cenâb-ı Hak “وَقَالُوا” demek yerine “وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا” demiştir. Yani zamir yerine “inkâr edenler” (الَّذِينَ كَفَرُوا) ifadesi açıkça gelmiştir. Zemahşeri'ye göre bu ifadenin açıkça gelmesi onların söyledikleri “إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ” (Bu, apaçık bir büyüden başka bir şey değildir) cümlesini büyük bir öfke ile ve inkâr psikolojisiyle söylediklerinin bir delilidir. Dolayısıyla Zemahşeri'ye göre bu ifade ile kastedilen anlam “İnatçı kâfirler Allah'a karşı cüretli olmaları ve apaçık hakikate karşı kibirlenmeleri sebebiyle onu (hakikati tanıyıp için-

40 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 2: 451.

41 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 2: 101-102.

42 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1: 559.

deki anlamları özümseyip güzellikleri) tatmadan önce bu apaçık bir sihirdir demişlerdir” şeklinde olmaktadır.⁴³

Bu başlık altında zikretmeye değer bir örnek de şahıs zamirlerini zikrettikten sonra ayetin devamında şahıs zamiri yerine ikisini aynı konumda değerlendirecek şekilde zamirlerin raci olduğu kelimenin zikredildiği örnektir. Zemahşerî, Hz. İbrahim'in ifadelerini aktaran “كَيْفَ أَخَافُ مَا أَشْرَكْتُمْ وَلَا تَخَافُونَ أَنَّكُمْ أَشْرَكْتُم بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ” (Siz, Allah'ın size haklarında hiçbir hüküm indirmediği şeyleri O'na ortak koşmaktan korkmazken, ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden nasıl korkarım! Şimdi biliyorsanız (söyleyin), iki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?” (el-En'âm, 6/81) ayetinde “فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ” (iki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?) ifadesi yerine “قَائِبًا أَحَقُّ بِالْأَمْنِ أَمْ أَنْتُمْ” (Hangimiz güvende olmaya daha lâyıktır? Siz mi ben mi?) ifadesinin de muhtemel bir ifade olduğunu söylemiştir. Ancak muhtemel ifadenin, Hz. İbrahim'i peşinen temize çıkaran ve muhatapta sınırlı etki uyandıracak bir ifade olacağı kanaatindedir. Dolayısıyla “فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ” ifadesiyle Hz. İbrahim muhatabın zihninde taraafisidir bir kıyaslama imkânı oluşturmak istemiştir. Böylece Hz. İbrahim, kendisinin hakikat üzere olduğu sonucuna kendisinin söylemesi ile değil muhatabının bizzat kendi tefekkürü sonucu ulaşmasına imkân vermek istemiştir.⁴⁴

8. Harfin Hazfi

Zemahşerî ayette muhtemel ifadeyi değerlendirip elerken üzerinde durduğu bir konu harfin hazfedilmesi konusudur. Zemahşerî bunu yaparken ayetlerdeki konu ve üslup benzerliğini de göz önünde bulundurmaya ve muhtemel ifadeyi bu gibi ayetlerden yola çıkarak belirlemektedir. Örneğin “وَإِلَٰهَ غَيْرِهِ” (gönderdik). O dedi ki: “Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur.” (el-A'râf, 7/65) ayetini “لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِن إِلَٰهٍ غَيْرِهِ” (Andolsun ki Nuh'u elçi olarak kavmine gönderdik. Dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin, sizin ondan başka ilahınız yoktur.” (el-A'râf, 7/59) ayeti ile karşılaştırmaktadır. Buna göre Cenâb-ı Hak el-A'râf, 7/65. ayette “قَالَ يَا قَوْمِ” demiş, Hz. Nûh kıssasında el-A'râf, 7/59. ayette olduğu gibi “قَالَ يَا قَوْمِ” dememiştir. Yani atf harfi “ف/â” harfi hazfedilmiştir. Zemahşerî bunu izah ederken iki ifadenin bağlamlarının farklı olduğu ve iki ifade için farklı takdirler yapıldığı için böyle geldiği görüşündedir. Buna göre “وَإِلَٰهَ غَيْرِهِ” ayeti “Hûd onlara ne dedi?” diye soran kişinin sorusuna verilmiş bir cevap olmaktadır. Bu soru karşılığında “قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ” denilmiştir.⁴⁵ Ancak diğer ayette herhangi bir soruya cevap verilir tarzda gelmemiş “قَالَ يَا قَوْمِ” cümlesi “لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ” cümlesine “ف/â” harfi ile atfedilmiştir.

Harfin hazfedilmesine dair diğer bir örnek de “سِذَن” (Sizden önce de bir toplum onları sormuş, sonra da bunları inkâr eder olmuştu.” (el-Mâide, 5/102) ayetindeki “قَدْ سَأَلَهَا” cümlesinden “عَنْ” harfinin hazfedilmesidir. Zemahşerî bu ayette muhtemel ifade olarak “قَدْ سَأَلَهَا عَنْهَا” ifadesini zikretmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak “قَدْ سَأَلَهَا” demiş “قَدْ سَأَلَهَا” dememiştir. Hâlbuki önceki ayette “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِن بُدِّئَتْ لَكُمْ تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْفُرْقَانُ فَتَبَّدَ لَكُمْ” (Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın.

43 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 597.

44 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 41.

45 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 110.

Eğer Kur'an indirilirken onları sorarsanız size açıklanır..." (el-Mâide, 5/102) "سَالٌ" fiilleri "عَنْ" harfiyle kullanılmıştır.⁴⁶

Zemahşerî bunu izah ederken "ها" zamirinin raci olduğu kelime üzerinde durur. Zemahşerî devamla "سَالٌ" ifadesindeki zamir "أَشْيَاءٌ" kelimesine raci değildir ki "عَنْ" harfi ile müteaddî yapılsın. "لَا تَسْأَلُوا" ifadesinin delalet ettiği ve "سَالٌ" fiilinin mastarı veya mef'ûlü bihi olan "مَسْأَلَةٌ" kelimesine râcidir. Bu durumda anlam önceliklerden bir kavim bu meseleyi sor-du ve bu mesele sebebiyle kâfir oldular demektir"⁴⁷ ifadelerini kullanmaktadır.

9. Harf Ziyade Edilmesi

Zemahşerî ayette muhtemel ifadeyi değerlendirip elerken üzerinde durduğu bir konu harfin ziyade edilmesidir. Örneğin "يَا قَوْمًا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ وَآمِنُوا بِهِ يَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُجِرْكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ" Ey kavmimiz! Allah'ın davetçisine uyun. Ona iman edin ki Allah da sizin günahlarınızın bir kısmını bağışlasın ve sizi acı bir azaptan korusun." (el-Ahkâf, 46/31) ayetinde "ذُنُوبِكُمْ" yerine "ذُنُوبِكُمْ" denmesinin sebebine değinir. Zemahşerî "مِنْ" harfinin ziyadesiyle söylenmesinin amacının ba'ziyye anlamı vermek olduğunu söylemektedir. Buna göre anlam "sizin günah-larınızın bir kısmını bağışlasın" şeklinde olmaktadır. Çünkü zulüm ve benzeri bazı günah-lar gibi imanla bağışlanmayan günahlar vardır.⁴⁸

Zemahşerî burada "مِنْ" harfinin kullanılmasıyla elde edilen "günahlarınızın bir kıs-mını bağışlasın" anlamdan yola çıkarak iman etmesine rağmen kişinin bazı günahlarının bağışlanmayacağı yorumuna gitmektedir. İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284) Zemahşerî'yi bu konuda eleştirmekte ve imanın, mezâlim türünden günahları bağışlatmayacağı yönündeki genellemesinin doğru olmadığını söylemektedir. İbnü'l-Müneyyir'e göre bir savaşçı korun-muş malları çalmış olsa veya bazı kimselerin kanını akıtmış olsa, sonra da güzel bir şekil-de müslüman olsa, şüphesiz İslam onun geçmiş günahlarını siler. Kur'an'da iman ettikleri takdirde inananların günahlarının bağışlanmasından bahsederken ancak ba'ziyye ifade eden ifadeler görülmektedir.⁴⁹ Örneğin "يَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ" Peygamberleri dedi ki: Göklere ve yeri yaratan Allah hakkında şüphe mi var? Hâlbuki O, sizin günahlarınızdan bir kısmını bağışlamak ve sizi muayyen bir vakte kadar yaşatmak için sizi (hak dine) çağırıyor." (İbrâhîm, 14/10) ve "أَنْ اِعْبُدُوا اللَّهَ فَكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَدْرُوكُمْ آيَاتِنَا أَنْ تَتَّقُوهُ وَأَطِيعُوا أَمْرَهُ" (Hz. Nuh) Dedi ki: Ey kavmim! Ben sizin için açık bir uyarıcı-yım. Allah'a kulluk edin; O'na karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin. Ki Allah bir kısım günahlarınızı bağışlasın..." (Nûh, 71/2-4) ayetlerinde hâlihazırda müslüman olmayan kim-selere hitaben müslüman olmaları halinde günahlarının bir kısmının bağışlanacağı ifade edilmektedir. İbnü'l-Müneyyir Zemahşerî'nin sadece "مِنْ" harfinden yola çıkarak mutlak bir sonuca ulaşmasını doğru bulmamaktadır.

10. Fiilin Formu

Zemahşerî ayette muhtemel ifadeyi değerlendirip elerken üzerinde durduğu bir konu fiilin formudur. Zemahşerî fiilin gerek zaman yönünden gerekse de fiilin failinin ma'lûm ve meçhul olması yönünden formuna göre değerlendirmeler yapmaktadır. Örneğin "يُوحِي إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ" "Azîz ve hakîm olan Allah, sana ve senden öncekilere işte

46 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 717.

47 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 717.

48 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 316.

49 Nâsiruddîn Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Müneyyir el-Mâlikî, *el-İntisâf Fimâ Tedammenehû'l-Keşşâfu mine'l-İ'tizâl* (el-Keşşâf tefsirinin hamşisinde) (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1430), 1016.

böyle vahyeder.” (Şûrâ, 42/1-3) ayetinde “يُوحِي إِلَيْكَ” fiilini “Allah ‘أُوْحِي إِلَيْكَ’ demedi de muzari lafız ile ‘يُوحِي إِلَيْكَ’ dedi” ifadeleri ile muhtemel ifadeyi zikretmektedir. Zemahşerî’ye göre söz konusu fiilin mazi değil de muzari şekilde gelmesi, vahyetme eyleminin Allah’ın âdeti olduğuna delalet etmektedir.⁵⁰ Çünkü mazi fiil, olmuş bitmiş bir olayı ifade ederken, muzari fiil tekrarlanabilen ve sonraki süreçte devam etme ihtimali olan fiili ifade etmektedir.

Buna dair diğer bir örnek Sûr’a üfürüldüğü gün, -Allah’ın diledikleri müstesna-, göklerde ve yerde bulunanların hepsi korktu.” (en-Neml, 27/87) ayetindeki “فَرَعَ” fiilinin formudur. Zemahşerî “neden Allah ‘فَرَعَ’ değil de ‘فَرَعَ’ dedi dersin” ifadesiyle bu muhtemel ifadenin kullanılmama nedenine değinir. Zemahşerî bunun bir anlam inceliğine sahip olduğunu düşünmektedir. Buna göre fiilin mazi kullanılması (فَرَعَ) sûra üflendiği zaman meydana gelecek korkunun şüpheye mahal bırakmayacak şekilde gerçekleşeceğine delalet etmektedir. Çünkü mazi fiil, fiilin kesin olarak varlığını ve meydana geleceğini ifade etmektedir.⁵¹

Buna dair bir örnek “وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ” (el-Bakara, 2/23) ayetindeki “نَزَّلْنَا” değil de “نَزَّلْنَا” olarak kullanılmasıdır. Bunu değerlendiren Zemahşerî “نَزَلَ” fiilinin tef‘il babında olduğu zaman tencim ile yani tedricen indirme anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁵² Dolayısıyla fiilin bu formda gelmesi, Kur’an’ın diğer kutsal kitaplardan ayrılan yönüne yani tedrici olarak vakıalar üzerine inmesine delalet etmektedir.

Zemahşerî’nin muhtemel ifadeyi değerlendirip elerken fiilin formunu göz önünde bulundurduğuna dair bir örnek de “وَإِنْ يَكْذِبُونَ فَقَدْ كَذَّبَتْ قُلُوبُهُمْ قَوْمٌ نُّوحٌ وَعَادٌ وَهُودٌ وَقَوْمٌ إِبْرَاهِيمَ وَقَوْمٌ لُوطٌ وَأَصْحَابٌ لَّيْلٌ...” (el-Hac, 22/42-44) ayetindeki “وَكَذَّبَ مُوسَىٰ” ifadesidir. Cenâb-ı Hak “وَكَذَّبَ مُوسَىٰ” (Musa da yalanlanmıştı) demiş “وَكَذَّبَ قَوْمٌ مُوسَىٰ” (Mûsa’nın kavmi de yalanlamıştı) dememiştir. Yani yalanlama fiilinin faili zikredilmemiş ve fiil meçhul formda gelmiştir. Zemahşerî’ye göre Hz. Musa’yı, kavmi olan İsrailoğulları değil de Kiptiler yalanladığı için “وَكَذَّبَ قَوْمٌ مُوسَىٰ” ifadesi buraya uygun düşmeyecektir.⁵³ Zemahşerî diğer peygamberlerin yalanlandığından bahsederken ma’lûm fiil ile gelirken, Hz. Musa’dan bahsedilirken fiilin meçhul şekilde gelip failin zikredilmemesinin diğer bir anlam inceliğine değinmektedir. Buna göre ayette zikredilen ve yalanlanan peygamberler arasında Hz. Musa’nın farklı bir yeri vardır. Zemahşerî bunun “tüm kavimlerin, peygamberlerini yalanlaması zikredildikten sonra aynı şekilde mucizelerinin açık ve büyük olmasına rağmen Hz. Musa bile yalanlandığına göre Hz. Musa’nın dışındaki peygamberlerin kavimlerinin tavırlarını bir düşün!” şeklinde bir mesaj içerebileceği kanaatinde dir.⁵⁴

11. Umûm İfade Kullanma

Zemahşerî ayette muhtemel ifadeyi değerlendirip elerken üzerinde durduğu bir konu da, husus bildiren kelimenin yerine umum ifade eden bir kelimenin kullanılmasıdır. Örneğin “يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حُدْرَ الْمَوْتِ” (Ölüm korkusundan dolayı parmaklarını kulakları-

50 Zemahşerî, el-Keşşâf, 4: 213.

51 Zemahşerî, el-Keşşâf, 3: 391.

52 Zemahşerî, el-Keşşâf, 1: 127.

53 Zemahşerî, el-Keşşâf, 3: 162.

54 Zemahşerî, el-Keşşâf, 3: 162.

na tıkarlar.” (el-Bakara, 2/19) ayetinde Zemahşerî “أَنَا مَلَهُمْ” ifadesi yerine “أَصَابِعُهُمْ” ifadesinin kullanılmasının sebebine değinir ve kulağı kapatan parmak uçları olduğu halde, parmağın tamamının kullanılmasının Araplar arasında oldukça yaygın bir kullanım olduğunun bilgisini verir. Kulağa tıkanan sadece parmak uçları olduğu halde parmakların zikredilmesi mübalağa amaçlıdır.⁵⁵

Buna ilaveten kulağı kapatan parmak belli ve özel bir parmak olmasına rağmen kelime “أَصَابِعُهُمْ” (parmakları) şeklinde umum ifade eder şekilde gelmiştir. Zemahşerî bunun sebebinin Kur'an'ın edep kurallarına uyması olarak göstermektedir. Çünkü insan kulağını sebbâbe/السَّبَابَةِ (söven) parmağı ile kapatmaktadır. Cenâb-ı Hak bunu zikretmeyi uygun bulmamıştır. Zemahşerî bunu gerekçelendirirken günümüzde işaret parmağı şeklinde isimlendirdiğimiz parmağın sonraki dönemlerde isminin değiştiğinden bahseder. Nitekim önceleri “sebbâbe/السَّبَابَةِ” ismi verilen bu parmağa hoş karşılanmadığı için sonraları “tespîh eden” anlamında “müsebbiha/المُسَبِّحَةُ” ve “sebbâha/السَّبَابَةُ”; “tehlil getiren” anlamında “mühellile/المُهَلِّلَةُ” ve “çokça dua eden” anlamında “de'âe/الدَّعَاءُ” şeklinde isimler verildiğini eklemektedir.⁵⁶

12. Cümlelerin İsim Cümlesi veya Fiil Cümlesi Olması

Zemahşerî bazen cümlelerin farklı yapılarını muhtemel ifade içinde değerlendirip elemektedir. Örneğin “وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَىٰ لَا يَتَّبِعُوكُمْ سَوَاءَ عَلَيَكُمْ أَدْعَاؤُهُمْ أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ” (el-A'râf, 7/193) ayetinde Zemahşerî muhtemel ifade olarak “أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ” ifadesinin isim cümlesi olması yerine fiil cümlesi şeklinde “أَمْ صَمْتُمْ” (em samettüm) ifadesini zikreder ve “isim cümlesi fiil cümlesinin yerine konulamaz mıydı?” ifadesini kullanır. Burada muhtemel ifadeyi değerlendirirken ayeti yorumlama şekli oldukça belirleyicidir. Zemahşerî'nin yorumuna göre ayetin meâli “Putları doğru yola çağırırsanız size uymazlar; (Siz ey müşrikler!) Putlara dua etseniz de, (dua etmeyip) sukût etseniz de sizin için birdir. (onlar sebebiyle kurtuluşunuz mümkün değildir)” şeklinde olmaktadır. Bunu da söz konusu müşriklerin Allah'a kulluk etmekteki istikrarsızlıklarıyla ve gevşeklikleriyle izah etmektedir.⁵⁷

Bu kimseler “وَإِذَا مَسَّ النَّاسُ ضُرًّا دَعَا رَبَّهُمْ مُبِينِينَ إِلَيْهِ تُمْ إِذَا آذَقَهُمْ مِنْهُ رَحْمَةً إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ” İnsanların başına bir sıkıntı gelince, Rablerine yönelerek O'na yalvarırlar. Sonra Allah, katından onlara bir rahmet (nimet ve bolluk) tattırınca, bakarsınız ki onlardan bir gurup yine Rablerine ortak koşuyorlar.” (er-Rûm, 30/33) ayetinde anlatıldığı üzere kulluklarında samimiyet eksikliği vardır ve bazı gelişmelere göre tavırları değişmektedir. Bazen şirk koşarken, bazen sadece Allah'a dua etmektedirler. Yani kullukta istikrarlı ve sürdürülebilir bir tutum ortaya koyamamaktadırlar. Zemahşerî “أَدْعَاؤُهُمْ” (o putlara dua etseniz) ifadesinin fiil cümlesi gelmesindeki hikmete değinmektedir. Buna göre söz konusu kimselerin putlara bile dua etme konusunda samimiyetsizlikleri bu ifadenin fiil cümlesinden ortaya çıkmaktadır. Buna karşın “أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ” ifadesinin isim cümlesi gelmesi onların genel tavırlarının duadan uzak olduklarına delalet etmektedir. Yani Zemahşerî'ye göre “أَدْعَاؤُهُمْ” ifadesinin fiil cümlesi halinde gelmesi müşriklerin putlara dua etme konusunda çok da samimi olmadıklarına ve putlara olan kulluklarının süreklilik arz etmeyen bir tavır olduğunu ortaya koymaktadır. Duayı terk ederek suskun kalmalarını ifade eden “أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ” ifadesinin isim

55 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 118.

56 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 118.

57 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 177.

cümlesi gelmesi ise müşriklerin putlara bile dualarının zannedilenin aksine çok da devamlı olmadığına delalet etmektedir.⁵⁸

13. Harf Tercihi

Zemahşerî ayette muhtemel ifadeyi değerlendirip elerken üzerinde durduğu bir konu harf seçimidir. Bunu yaparken ayet içerisinde kullanılması muhtemel harfleri karşılaştırmakta ve yorumu bunun üzerine bina etmektedir.

Örneğin “Hani Musa, ailesine şöyle demişti: Gerçekten ben bir ateş gördüm. (Gidip) size oradan bir haber getireceğim yahut bir ateş parçası getireceğim, umarım ki ısınırsınız!” (en-Neml, 27/7) ayetinde Zemahşerî “و” harfi değil de “و” harfi gelme ihtimalini değerlendirir. Zemahşerî’ye göre Hz. Musa bu duasında her iki isteği bir arada yerine gelmezse bile en azından bir tanesinin yerine gelmesini talep etmiştir. Yani Hz. Musa yolculuğu esnasında kendisini gideceği yere ulaştıracak bir yol ve ısınacakları bir ateş bulmayı istemektedir. Ancak bunlardan her ikisini bir arada elde etme imkânı bulamazsa en azından bir tanesini elde etmeyi arzu etmiştir. Zemahşerî’ye göre Hz. Musa bu talebi Cenâb-ı Hak’a sunarken Allah’ın, kulunu iki şeyden bir anda mahrum etmemeyi kendisine adet edindiğine güvenerek iletmıştır.⁵⁹

Zemahşerî’nin ayetin ifade ihtimallerini değerlendirirken değindiği bir konu da cümlelerin şart cümlesi mi yoksa te’kid ifade eden bir cümle olduğu konusudur. Bunu da yaparken muhtemel ifadeyi harf seçimine göre belirlemektedir. Buna dair bir örnek “إِنْ تُعَذِّبُهُمْ” (Hz. İsa Ey Rabbim!) Eğer kendilerine azap edersen şüphesiz onlar senin kullarıdır (dilediğini yaparsın). Eğer onları bağışlarsan şüphesiz sen izzet ve hikmet sahibisin (dedi)” (el-Mâide, 5/811) ayetinde geçen “وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ” (Eğer onları bağışlarsan) ifadesi için muhtemel ifade olarak “إِنَّكَ تَغْفِرْ لَهُمْ” (Sen onları bağışlarsın) ifadesini değerlendirmesidir. Yani “إِنْ” harfi yerine “إِنَّ” harfi gelme ihtimalini değerlendirir. Zemahşerî burada bu değerlendirmeyi kâfirler için mağfiretin söz konusu olup olmayacağı bağlamında ele almaktadır. Önceki ayette bahsedilen kimselerin kâfirler olduğu varsayımı ile Zemahşerî mağfiretin kâfirler için asla meydana gelmeyeceğinden dolayı “وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ” (Eğer onları bağışlarsan) ifadesinin meydana gelebilme ihtimali olan bir olaydan bahsedilmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Zemahşerî bu bağlamda “mağfiret kâfirler için söz konusu olmaz da nasıl “وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ” (Eğer onları bağışlarsan) dedi?” sorusunun cevabını arar. Zemahşerî’ye göre Cenâb-ı Hak “إِنَّكَ تَغْفِرْ لَهُمْ” (Sen onları bağışlarsın) dememiş, şart cümlesi kullanmıştır. Bu da kâfirler için mağfiretin meydana geleceği anlamına gelmemektedir.⁶⁰ Zemahşerî te’kid ifade eden “إِنَّ” harfini şart ifade eden “إِنْ” harfini yerine muhtemel ifade olarak zikrederken kâfirler için mutlak anlamda mağfiretin söz konusu olma ihtimalinin önünü kapatma amacıyla zikretmektedir. Ehl-i sünnete göre Allah’ın kâfirleri bağışlaması ve müminlere azap etmesi aklen mümkündür. Şart anlamı ifade eden “إِنْ” harfi buna işaret etmektedir. Zemahşerî ise bunun aklen güzel olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Zemahşerî’ye göre eğer Allah onlara azap ederse adaletinin gereği azap etmiş olacaktır. Eğer inkârlarına rağmen onları bağışlarsa mağfiretin hikmeti ortadan kalkmayacaktır. Çünkü neticede bağışlama tüm günahlar ve günahkârlar için güzeldir. Hatta günah ne kadar büyük olursa olsun o günahı bağışlamak ondan da güzel olacaktır. Zemahşerî

58 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 177.

59 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 354.

60 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 728.

burada kâfirler için ahirette bağışlanmanın aklen güzel olduğunu ifade ederek aklen bunun mümkün olmadığını söyleyen Kaderiyye'den ayrılmaktadır. Aynı zamanda aklen mümkün olduğunu söyleyen Ehl-i sünnet ile de bir görüş ayrılığı içerisinde dir.⁶¹

14. Bedel ile Kelime Tekrarı

Zemahşeri'nin ifade ihtimallerini değerlendirdiği bir konu da aynı kelimenin bedel olarak tekrar edilmesidir. Örneğin "اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ "Bizi doğru yola ilet" (el-Fâtiha, 1/ (6 ve "صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ..." (el-Fâtiha, 1/7) ayetlerinde tekrar eden ve zikredildiği ikinci yerde bedel olan "صِرَاطَ" kelimesine değinmekte ve devamlı "bedelin fâidesi nedir? 'اهْدِنَا صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ' denilseydi olmaz mıydı?" ifadelerini kullanmaktadır. Zemahşeri bir kelimenin iki kere zikredilmesi ve tekrarı ile anlamın te'kid edilmesinin amaçlandığını söylemektedir. Bunun yanında bu tekrar ile birlikte doğru yolun, müslümanların yolu olduğunu açıklamaktadır. Bu suretle de müslümanların yolunu en belîğ ve vurgulu şekilde en doğru yol olduğunu açıklamış olmaktadır.⁶²

Zemahşeri'nin kelimenin bedel olarak tekrar edilmesi ve muhtemel ifade olarak bedel olan kelimenin zikredilmemesi konusuna değindiği diğer bir örnek de وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانَ ابْنِ لِي مِصْرًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ الْأَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلَهِ مُوسَى "Firavun: 'Ey Hâmân, bana yüksek bir kule yap; belki yollara erişirim. Göklerin yollarına erişirim de Musa'nın ilahını görürüm!'" (Gâfir, 40, 36-37) ayetlerinde geçen "أَسْبَابَ" kelimesidir. Zemahşeri burada muhtemel ifade olarak "لَعَلِّي" yerine "لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ" yeterli olmaz mıydı? sorusunun cevabını arar. Zemahşeri'ye göre "لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ" ifadesiyle "أَسْبَابَ" kelimesi müphem bırakılmış sonra da "أَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ" ifadesiyle açıklanmıştır.⁶³

Zemahşeri'ye göre bir şeyin önce müphem bırakılması sonra da açıklanması söz konusu şeyin şanını yüceltme amacı taşımaktadır. Çünkü önce müphem bırakılan şeye dinleyici daha bir meraklanmakta ve açıklanacak şeye daha çok önem vermektedir. Firavun'un dilinden aktarılan bu ifadede Firavun, ulaşmak istediği yollara Hâmân'ın iyice dikkatini cezbetmek için önce müphem bırakmış sonra da onu açıklamıştır.⁶⁴

Sonuç

el-Keşşâf tefsirinde ayetin muhtemel ifadesinin sıklıkla zikredilmesinde Zemahşeri'nin dilci bir kimliğe sahip olmasının payı büyüktür. Zemahşeri bunu yaparken ayette geçen kelimenin morfolojik yapısında, cümlenin anlamına etki eden kelime ve harf tercinde, cümle içi kelimelerin diziminde, kelimenin marife ve nekra kullanımında küçük değişiklikler yaparak muhtemel ifadelere ulaşmaktadır. Dil kurallarına vakıf olduğu için Zemahşeri tefsirinin birçok yerinde ayetin bağlamına uygun gelebilecek muhtemel ifade için birçok örnek görmek mümkündür.

Kur'an'ın nazmına oldukça önem veren Zemahşeri, muhtemel ifadeyi zikrederek Kur'an'da geçen ifade ile karşılaştırma işlemini daha çok Kur'an dilinin edebi güzelliklerini ortaya koyma amacıyla yapmaktadır. Nitekim incelediğimiz örneklerde ağırlıklı olarak

61 Bkz. Sâlih b. Garm el-Gâmidi, *el-Mesâilü'l-İ'tizâliyye fî Tefsiri'z-Zemahşeri fî Davi Mâ Verade fî Kitâbi'l-İntisâf li İbn Müneyyir* (Dârü'l-Endelüs: 1998), 399-402.

62 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1: 58.

63 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 4: 172.

64 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 4: 172.

Kur'an'a ait ifadenin daha uygun, daha etkili ve daha belîğ olduğunu vurgulamış olması bunun en önemli göstergesidir.

Zemahşerî'nin zikrettiği muhtemel ifadeler incelendiğinde, ayetin nazmına da uygun olması için bazen muhtemel ifade ile Kur'an'daki ifade arasındaki fark oldukça sınırlı tutulmaktadır. Dolayısıyla muhtemel iki anlam arasında çok büyük uçurumlar olmamakta; ancak zikretmeye değer anlam incelikleri elde edilmektedir. Kelimelerin farklı morfolojik yapılarının muhtemel ifade olarak zikredildiği yerler bu grupta değerlendirilebilir.

Zemahşerî muhtemel ifadeyi zikrederken sadece Kur'an'ın nazmını ortaya koymayı amaçlamamıştır. Bunun yanında bir yorumu eleştireceği zaman söz konusu yoruma ulaşmaya sebep olacak muhtemel ifadeyi zikretmiş ve ayette bu ifade geçmediği için eleştirdiği yoruma ulaşmanın mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Bunu yaptığı yerler daha çok mezhep aidiyetini ön plana çıkardığı ve katılmadığı görüşlerin delillerini çürütme kastıyla yorum yaptığı yerlerdir. Rü'yetullah, iman etmeden önce işlenen günahlar için yapılan tevbenin kabulü ve mürtekb-i kebirenin durumu gibi konulara delil olarak sunduğu ayetler Zemahşerî'nin bu üslubu kullandığı yerlerdendir.

Zemahşerî kıssalarda da muhtemel ifade zikrederek yoruma gitmektedir. Bu şekilde kıssanın tarihsel gerçekliğini aramakta ve bunları rivayetlerle desteklemektedir. Bunun yanında zikrettiği muhtemel ifadeler ile Kur'an'daki ifadeyi karşılaştırdığında Kur'an'daki ifadenin, kıssanın anlatılma hikmetine daha uygun olduğunu ve insanların kıssadan gereken mesajı almaları için daha etkili olduğunu vurgulamaktadır.

Zemahşerî'nin ahkâm ayetlerini ele alırken muhtemel ifade zikretmesindeki amacı Kur'an'daki ifadenin söz konusu meselenin hüküm detaylarına daha net delalet ettiğini ortaya koymaktır. Bunun yanında diğer bir amacı ayetlerin insan unsurunu göz önünde bulundurduğunu ve realiteden kopmadan hükümler belirlediğini vurgulamaktır. Bunu yaparken ulaştığı yorumun gerek Hz. Peygamber'den gelen rivayetlere gerek geçmiş fıkıh birikimine uygunluğu gözetmiştir. Bu gibi yorumlardan sonra fıkıh kitaplarından aynı paraleldeki görüşler zikretmesi de bunu desteklemektedir.

Kaynakça

- Beğavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd. *Meâlimu't-Tenzil*. Tahkik: Muhammed Abdullâh en-Nemr. 8 cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1997.
- Dağ, Mehmet. "Zemahşerî Özelinde Kur'an'ın Mutezili Yorumuna Eleştiriler -Ekmelüddin Bâbertî Örneği". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013): 67-91.
- Gâmîdî, Sâlih b. Garm. *el-Mesâilü'l-İ'tizâliyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî fî Davi Mâ Verade fî Kitâbi'l-İntisâf li İbn Müneyyir*. Hâil: Dâru'l-Endelüs, 1998.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*. 30 cilt. Tunus: Dâru Sehnûn li'n-Nesr ve't-Tevzî, ts.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân. *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*. 10 cilt. Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- İbnü'l-Müneyyir, Nâsirüddin Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî. *el-İntisâf Fimâ Tedammenehû'l-Keşşâfu mine'l-İ'tizâl* (el-Keşşâf tefsirinin hamisinde). Beyrut: Dâru'l-Marife, 1430.
- İsbehânî, Ebu'l-Ferec. *el-Eğânî*. 30 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 5141.
- Narol, Süleyman. *Mezhebî Aidiyetin Tefsirdeki İzdüşümleri, Eşariyye ve Mu'tezile Örneği*. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Pius, Henri. *Şerhu Divâni Küseyyir İzze*. Hizânetü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1930.

- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-Gayb*. 32 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997. Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*. 10 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*. Tahkik: Ahmed Muhammed Şâkir. 24 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed. *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsım b. Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*. Tahkik: Abudurrezzâk el-Mehdî. 4 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.